

Neruda Petőfi-barátsága egyike a magyar-cseh kultúrkapcsolatok leg-
szébb fejezeteinek. Feladatunk az, hogy a legszélesebb körben tudatosítsuk
a magyar és cseh haladó hagyományoknak ezt a jelentős érintkezését és
a nagy példák üzenetével is erősítsük a magyar és a cseh nép barátságát
a szocializmus felé vivő utunkon.

HORVÁTH KÁROLY:

MADÁCH „MÓZES“ DRÁMÁJA

Nógrád vármegye gyűlésének határozatai azok közé a komolyabb
gesztusok közé tartoznak, melyeket 1861-ben a magyar középirtokos nemes-
ség még megtett a császári abszolutizmus ellen, a magyar függetlenség
védelmében. Az októberi diploma után 1861-ben Nógrád vármegye közgyűlése
is összeül, megyei bizottmányt alakít és a bizottmányba Kossuth Lajost és
Türr Istvánt is bevásztják. Február 11-én a királyhoz feliratot intéznek,
ebben sürgetik a 48-as alapra való visszatérést és a nemzetőrség felállítását.
Mint hogy a megyei bizottmányok a függetlenségi törekvések központjai, a
császár felfüggesztésükkel fenyegetőzik. Erre is válaszol a nógrádi felirat
befejező része: Ha a megye „törvényekre (az 1848-as törvényekre) alapított
eljárása után“ a királyi „anyagi erőt“, erőszakot használma a megye ellen,
„erkölcsi erónk érzetében a felelősségtől nem rettegünk.“

Végül március 12-én felhívást intéz Nógrád megye a többi megyéhez,
hogy ragaszkodjanak szilárdan a 48-as törvényekhez és hogy azokat, akik
pedig megalkudnának, és az országgyűlés hatáskörét főleg adókivetési és
katonaállítási kérdésekben megcsorbítani engednék, netalán akár mint válaszó-
tók, akár mint választóttak résztvennének a Reichsrath megalkotásában,
nyilvánítsák hazaárulónak, legyenek bár az illetők országgyűlési képviselők,
magnások, országnagyok vagy megyei tisztviselők.

Mindezekben a mozgalmakban Madách Imre vezető szerepet játszik, a
március 12-i gyűlésen pedig, mely a megalkuvókat, opportunistákat haza-
árulónak nyilvánította, ő indítványozza, hogy a megyegyűlés tagjai szemé-
lyes aláírásukkal is erősítsék meg a határozatot, akik pedig nem értenek
együtt vele, távozzanak a teremből. A határozatot a gyűlés tagjai vala-
mennyien aláírják.¹

Ugyancsak 1861. március 12-én mondja el Madách „Politikai hitvallomá-
sát“ választói előtt országgyűlési képviselőként való megválasztása érdeké-
ben. Ebben meghatározza azokat az „általános elveket, melyeket még hasznos-
ság tekintetéből is feladni tilos; melyekért meghalni nem csak egyesnek
kötelesség, de melyek elárulásával nemzetnek is életet váltani halál helyett
gyalázat, mert a javak között nem legfőbb az élet.“ Ezeket az alapelveket a
francia polgári forradalom hármas jelszavában foglalja össze: „szabadság,
egyenlőség, testvériség“ és rajtuk részletesebben a 48-as törvényekben foglal-
takat érti, amint világosan ki is mondja. Beszédében Kossuthra is hivatkozik
s az egyenlőséggel kapcsolatban a követeléshez csatolja „minden feudális
visszaemlékezések megszüntetését.“² Megválasztása után Madách ismét beszé-
det mond, s ebben hangsúlyozza, hogy elkövetkező „hongyűlésen — nem
annyira ragyogó tehetségekre lesz szükség, mint férfias kitartásra, melyet a
hatalomnak sem mosolya meg nem büvöl, sem ráncolt szemöldökeje nem
rettent vissza“. Hivatkozik arra, hogy a bécsi kormánynak „a 48-iki év

¹ Palágyi Menyhért: Madách Imre élete és költészete. 254. l.

² Madách Imre összes művei. Halász Gábor kiadása. II. 683—4. l.

embereit hatalmában volt börtön és vérpadra hurcoltatni, de nem megsemmisíteni győzelmesen feltámadó eszméit.³

Az országgyűlésen 1861. május 28-án mondja el nagy feltűnést keltő beszédét. Ebben leleplezi az osztrák státusférfiak „civilizáló” törekvéseit, elnyomó rendszerük azzal való álcázását, hogy ők hivatottak „a civilizációt kelet felé terjeszteni.” Utána világos állást foglal a felirat ellen és a „határozat” mellett, mert a felirat formájában már az opportunizmus hajlamát éri ki: „a felírás választ, ez viszontválaszt feltételez; mindebből a rosszakarat — pedig nem jó barátokkal van dolgunk — egyezkedést magyarázhat ki, s valóban, ki nekem ultimátumát beadja, de az előszobában marad, az némi gyanút méltán költhet fel bennem, hogy még ez nem utolsó szava.” Az Ausztria nagyhatalmi voltát felelegetően egyszerűen ezt hozza fel: „az opportunitás elvét soha el nem fogadhatnók a nélkül, hogy egyszersmind minden rablást, minden elnyomását a gyengébbnek ne szentesítsük.”⁴

Az 1861-es országgyűlés eredménytelensége után Madách ismét választóíhoz fordul: „A durva erőszak nem volt s nem lesz maradandó alapja soha a politikának, szuronyokra támaszkodni lehet, de ülni nem.”⁵

Madách ezzen a politikai szereplésével teljesen egyidőben dolgozott „Az ember tragédiáját” követő drámáján, a *Mózesen*. A *Mózes*t a tragédia befejezése után két és fél hónappal, 1860. június 9-én kezdte el és 1861. november 16-án fejezte be. Így a *Mózes* megköltése egybeesik azzal az időszakkal, melyet Bach távozása, Goluchowski majd Schmerling minisztersége, az oklói diploma, a februári pátenz, az 1861-es országgyűlés mozgalmi és a provizórium bekövetkezése jelöl. Az előbbiekből látjuk, hogy Madách is cselekvő részt vett az országos eseményekben, és mint a nemzeti függetlenség hajthatatlan követelője és az opportunizmus ostromója tűnt ki. A *Mózes* dráma megköltésének és a politikai viszonyoknak, bennük Madách szerepének az összefüggése feltűnt már a Madách-kutatóknak eddig is, és Palágyi Menyhért így fogalmazta meg ezt a kapcsolatot: „Nem egyéb ez a *Mózes*, mint drámái tiltakozás a magyarság megalkuvó hajlamai ellen, és ily módon ez a költemény gyönyörű kommentárrá lesz Madách meggyógyulási, majd meg képviselői szerepléséhez.”⁶

A *Mózesnek* kapcsolata az önkényuralom viszonyaival ismert és elfogadott tény az irodalomtörténetben. Még 1925. január 18-án, a Horthy-korszakban is, midőn Hevesy Sándor a Madách-centenárium emlékezőeként a Nemzeti Színházban előadatta a drámát, a lapok színházi rovatai úgy írtak róla, hogy „*Mózes* a magyar nemzet drámája.”⁷ Nem látták azonban a drámának igazi jelentőségét, Mózesnek, a hivatott népvézérnek a megalkuvás, a gyávaság és az opportunizmus elleni állandó harcát, ami a dráma főcselekményét teszi. Nem vették észre, bizonyára nem is akarták észrevenni, hogy a *Mózes* nem egyszerűen allegorikus formában írt magyar hazafias dráma, hanem a nemzeti függetlenség elvének mindenféle megalkuvással szemben való védelmezése, végeredményben tiltakozás a kiegyezésre való hajlandóság ellen. Így születtek a Horthy-korszakban azok a teljesen elhibázott párhuzamok, amelyek Mózes alakjában Széchenyit vélték megtalálni. A Széchenyi-párhuzam Hevesy Sándortól való,⁸ s talán elég két igen jellemző idézet, hogy megmutassa, mennyire távol van a Madách által eszményinek rajzolt népvézér, Mózes, attól a szereptől, melyet Széchenyi játszott a magyar történelemben akár a valóságot nézzük, akár az 1860-as év köztudatát.

³ Összes művek. Halász-kiadás. II. 685. l.

⁴ Összes művek. Halász-kiadás. II. 683—693. l.

⁵ Összes művek. Halász-kiadás. II. 704. l.

⁶ Palágyi Menyhért: Madách Imre élete és költészete. 249. l.

⁷ 8 Órai Újság. 1925. jan. 18.

⁸ 8 Órai Újság. 1925. jan. 18.

Mikor Mózes leszúrja a zsidó leánnyal erőszakoskodó egyiptomit, Aron így kiált fel:

Ah, idegen, mit tettél! elveszítasz
Egész házámmal, s meg nem óvod a lányt!

S erre Mózes így felel:

Ah, ah, következményeit vigyázod
A tettek, melyet perc hatalma süg,
Mión lelkedben mennydörgni kéne. —
Ezért nem lesz ládd semmi Izraelből.
Jaj a népnek, ha nincs költészete,
Lelkét elfogja a körültekintés,
S csak lelkesülés szült mindég nagyot. (725).⁹

Az aranyborjú-jelenetben Aron az áruló népet keményen büntető Mózesnek azt mondja, „mást javalna most is az *eszély*.“ Mire Mózes élesen így vág vissza: „A bálványalkotást is az javallá.“ (765.)

Az Egyiptomból való kivonulás jelenetében Mózes nagy terveitől megriad Aron:

Óh Mózes! elkábit e nagyszerű terv.
Ugy látszik, mintha órjasokhoz illő
Fegyverzettel terhelnéd vállainkat,
Mely a gyöngét nem védi, de lenyomja.

Mózes így biztatja feleletül:

Majd megszokod. Sokat megbir az ember,
Ha van elég bizalma önmagában.
Szabadság érlel csak nagy eszközökre,
Rajtad még a rabságnak büne van,
Félsz mint fogoly, szédülsz a végtelentől,

(753—754.)

Nemcsak a Horthy-korszak irodalmi kritikája ködösítette el a *Mózes* dráma éles opportunizmus-ellenességét, de az első színpadi előadás alkalmával sem beszéltek róla. A *Mózes*-drámát 1888. február 16-án hozták először színre Kolozsváron a neves színész, E. Kovács Gyula rendezésében és alakításában. Maga E. Kovács Gyula, — ez az *Ellemzésekbe* február 15-én a drámát beharangozó cikkéből kitűnik, — úgy látszik, jól megértette a dráma igazi jelentőségét: fiatal éveiben a Kossuthvárások emlékeit idézték fel benne Madách sorai az elnyomott Izraelről, mely a fáraó szavai szerint „titkon alkalmat keres. Vágyó imával külvészelyt óhajjt, Hogy ellenségink zászlajához álljon.“ Másfelől pedig a dráma kiegyezés-ellenességére is céloz, mikor őt a dráma „elődeink helyrehozhatatlan mulasztásai szörnyű következményei miatt kínos borzongással tölti el.“ Az *Ellemzések*-ben ezt olvassuk, a *Fővárosi Lapok*¹⁰ kritikusa „azonban Mózes alakjában a „nemzet bölcsét“ véli felfedezni, aki „rámutat az ígélet földjére, a visszavívandó alkotmányra“, ez a megfogalmazás nyilvánvalóan a dráma Deák-párti átértékelése. (Riedl felfogását majd később idézzük).

A Mózes-motívum mint a magyar nép sorsának allegóriája már Madách hazafias lirájában is megjelenik. A *Nem féltelek hazám!* utolsó versszaka már tartalmazza a dráma csíráját:

⁹ Egyszerűség kedvéért a drámából vett idézetek után zárójelbe teszem a Halász-féle kiadás megfelelő lapszámát. Ha a kiadás második kötetéből idézek, akkor külön odateszem a lapszám elé a római II. számot.

¹⁰ Fővárosi Lapok. 1888. febr. 23.

Az ősi bűn küldött ránk sujtoló kart,
A lánc helyét csak szent vér mossa le;
Hogy a jobb gyermek győzzön, Mózes elhalt
A pusztában s egy nemzedék vele.
Nem féltetek hát hazám!

(II. 323.)

A Mózes-kép ellentétképpen, negatív jelentésben ugyan, de szerepel az *Egy demagóghoz* írt szatírájában is:

Mint uj Mózes hozod pusztába népedet:
Szép szóval tartod azt az ó manna helyett,
Elhalt Mózes, de a népé lett Kánahán;
Célt csak te érij, a nép elveszhet a pusztán.

(II. 392.)

Mózesnek és Izraelnek vándorlása a pusztában kapcsolathoz hozva a magyar nép sorsával: a reformáció kora óta irodalmi közhely. Tudjuk, hogy Pelófi is felhasználta *A XIX. század költőiben*. Az Izrael népével való hasonlítást Madách országgyűlési beszédében is alkalmazta és ez a nyilatkozata újabb kulcsot ad Mózes drámájához: „S minket . . . akartak tizenkét évi sanyargatással . . . mint Izrael népét a babyloni fogságban, rákényszeríteni, hogy isten újjával írt törvényeinkről elpártolva, egy Baálhoz szegődjünk, kinek istenségét más nem bizonyítja, mint telhetetlen oltárán füstbemenő vagyona millió szegénynek és elfolyó vére emberáldozatoknak.“ (II. 690.) Izrael hitének és a bálványimádásnak az ilyen értelmű szembeállítását az is megmutatja, hogy az ugyanebből az időből való Mózes drámában mit jelképez a frigyládához és Jehova törvényéhez való hűség és az aranyborjú imádása.

Madách szavai, mikor a Politikai Hitvallásban azokról az „általános elvekről“ beszél, melyekért nemcsak egyénnek, de nemzetnek is mindent, még a halált is kötelesség vállalni, feltűnő párhuzamosságot mutatnak Mózes utolsó rendelkezéseivel:

Előttünk áll a frigynek sátora,
Melyben törvényünk s istenünk lakik.
Ha e törvényt, melyért egy nemzedék
Hanyatlozt sirba óriás szenvedés közt,
Melyet nem múló szent okmány gyanánt
Ezreknek hulló vére megpecsételt,
Elhagyná a nép, mely isten kegyéből
Oly annyira nép közt megnyerte azt;
Ha alkuvásnak dobná tárgyául,
S idegen isteneknek kedveért,
Egy szent sorában megesonkítaná:
Átkoknak átkát én kérném fejére.

(Kiemelés tőlem. H. K.)

A Mózes szavaiban elrejtett célzások világosan mutatják, hogy a bibliai tárgy a nemzeti tárgy jelképezésére szolgál, az „alkuvás“ szónak egyébként nem lenne értelme. Mózes e szavakat végrendeletként mondja a zsidó népnek és még hozzáteszi, hogy nem a föld, Kánaán, „de e sátor törvénye tesz zsidóvá“, — hogy az legyen a nép „egységének tanújele.“ Egészen nyilvánvalóan látszik, hogy itt Madách megint az 1848-as törvényekről beszél.¹¹

Kiegészíti az előbb idézett részt az a nyilatkozat, melyet Mózes magáról mond: e szerint az ő hivatása nem valami réginek változatlanul való megőrzése. Ezt mondja Mózes Jethrónak:

¹¹ Hasonló értelmezés: Riedl Frigyes: Madách. (Magyar Irod. Ritkaságok. 26.) 188—9. l.

Oh jaj, ne hozz fel nékem ős szokást,
 Ne régi törvényt. Minden léptem új.
 Nem a multnak fejlesztém én virágát,
 De újat kell a semmiből teremtenem.
 S nem korlátozhat törvény vagy szokás. (794.)

Az „új“-nak ez a hangoztatása nincs ellentétben a „törvény“-nek a többi helyen való emlegetésével. Gondoljuk meg, hogy a 48-as törvények forradalmi vívmányok voltak.

A másik visszatérő célzás, amely a dráma jelentését felfedi, az egyiptomi „álműveltségre“ való utalás. Riedl Frigyes is észrevette, hogy a „fáraó parancsoló beszédei nagyon hasonlítanak Strooméhoz, a civilizátoréhoz“.¹² Tudjuk, hogy Madách milyen éles gúnnyal ostromozta az osztrákok úgynevezett „civilizáló“ törekvéseit, a Civilizátorban és országgyűlési beszédében is. A Fáraó valóban inkább egy Stroomnak és egy Bachnak, mint egy fáraónak szájába illő módon állapítja meg Izrael népéről:

És műveltségünk malasztja
 Durvult kebléről nyom nélkül lepattan. (705.)

Jehova viszont haragszik Izraelre, mert:

Beléje ette már a szolgaság
 S álművelődés mérge ugy magát
 Népembe, hogy koresot fog szülni is
 A kores szülő. (798.)

Mindenesetre Izrael főbüne a „szolgaság“ és ez vonul végig az egész drámán. Mózes az első felvonásban, mint a fáraó neveltje lép elének. Az országlár működésének megbírálásában, a különféle ellenkező értelmű intézkedésekben Madách a bécsi udvarnak Bach leváltásával kapcsolatos kapkodásait teszi át egyiptomi viszonyokra. Mikor Mózes megtudja hogy ő, a fáraó kedveltje, maga is zsidó, azt akarja tudni legelőször, népe méltó-e a szabadságra. Ha igen, csatlakozik majd hozzá. Áronnal szemben az az ellenvetése, hogy

... A szolgaságnak gyáva bélyege
 Lelkébe mélyen ette bé magát. (717.)

Máskor is azt kérdi Árontól:

És kész-e a nép áldozatra mondd,
 Szabadságáért s Ábrahám uráért? —
 Lemond-e a trónnak hiu kegyéről,
 És a jólétről férfiöntudattal? (739.)

Gózen földjén megismeri a zsidó népet. Abirám és Dátán önző és áruló magatartásából, Áron ingadozásából azt látja meg, hogy Izrael még nem érett meg a küzdelemre. De Mózes bízik benne, hogy majd megindul népében a fejlődés, az öntudatosodás:

Mint esti árny, oly gyorsan növekszik,
 Mi nemzeteknek élteben megindul. (730.)

Mózes Midián földjére bujdosik, de a zsidók közt marad állandó lelkiismeretébresztőül Mária, a meggyalázott, megőrült nő:

...kigyómarás lesz tévtekintete
 A sorsában megnyugovó pulyának. (730.)

¹² Budapesti Szemle, 1884. 44. sz., 349. l.

Mózesnek Midiánból való visszatérése után megkezdődik a nép kivezetése a szolgaság földjéről; ez a dráma tulajdonképpeni cselekménye. Mózes a hivatott népvezér öntudatával lép fel, s a felszabadítás nagy célja érdekében diktatori eszközöktől sem riad vissza. Az Egyiptomból induló zsidókhoz ezt a beszédet intézi:

Ha jobban tetszik a husos fazék,
A trón csilláma, mely egy-egy sugárt
Alamiznául a szolgára vet;
Válaszd az állat nyugodt jászolát,
Mely gondtalan bizalmat biztosít.
De hogyha jobban tetszik a szegény
Szabadság és a véres harc, — lemondás
Apáid istenéért, — összetarts!
És rám figyelj, kit isten küld hozzád.
Ne aggódjál, csak tégy. Én gondolok
Helyetted. Nálad majd meg az erő lesz.
Ha én mondom, hogy most éhezni kell,
Az éhezés divat legyen közötted.
Ha mondom: a koldússág tisztelet,
Koldus kívánjon lenni minden ember.
S nincs messze a megváltásnak határa,
Mert az erős lesz polyva, és nem a nép,
Melynek türelmét ismeré csak eddig,
Mint jámbor állatét, — de nem hatalmát. (750.)

A dráma testét képező II., III. és IV. felvonás tárgya Mózes küzdelme a megalkuvásra hajlamos néppel. Az ember tragédiájában és Madách egyéb műveiben is megnyilvánuló ellentét itt a „kiváló egyes“ és a „kislelkű tömeg“ ellentéte. De az ellentét értelme itt már más, Madách a Mózes drámában nem teljesen pesszimista módon ítéli meg a tömeget. Hiszi, hogy a tömeg mássá fejlődhet, Mózes így mondja Józsuénak:

Népem megromlott hosszú szolgaságban,
Lassan kell azt sok szenvedésen át
Szabadságra tenni érdemessé. (739.)

A darab folyamán Mózes erős kézzel neveli népét a szabadságra, a hűségre, de állandóan küzdenie kell az Abirám és Dátán alakjában megtestesített megalkuvással. Mózes hivatásának tudatában nem riad vissza az árulásba zuhant nép vérének ontásától sem, népét szabadságra vezérlő útján kemény, diktatorikus eszközöket is alkalmaz. Fel is merült a Madách-kritikákban a megállapítás: Madách, Mózeset kegyetlennek ábrázolja. Valóban van túlzás a Jozsuéval és a lévitákkal végrehajtatott véres büntetésben, Mózes nőket, gyermekeket is megölet az aranyborjúimádás bűneiért. Másfelől viszont következetlenség is van eljárásában, a tulajdonképpeni felbujtókat, Abirámot és Dátánt büntetés nélkül hagyja.

A Kánaán határáról való visszafordulást, — a Biblia elbeszélésének is megfelelően — Madách úgy mutatja be, mint a hép gyávaságának következményét, de erősen hangsúlyozva, hogy a hosszú szolgaság miatt vált a nép olyanná, amilyen:

... Hogy lenne hát szabad
Ily nép, melynek még hátán ott vagon
A kék pecsét, véres csik, s elfeledte
Már a korbácsot, a rúgást, pofont.
Miért is lenne ilyen nép szabad,

Mely napról napra süllyed szégyenében;
... Mely mostan is hiányt érez talán,
Hogy hátánál nem áll őrt a porosló
Hosszu botjával, mint midőn sarat gyurt. (789)

A népnek addig kell vándorolnia, míg „a pusztá megtanítja szabad emberhez illőbb felfogásra“. De ehhez új nemzedéknek kell fejlődnie, s azok közül, kik „Egyiptom csodáit látták s mérget szívtak jólétéből magukra“ egy sem mehet be Kánahánba, Mózes sem. Egyedül Józsué, aki mindvégig a hajthatatlan férfiasságot és a leghatározottabb helytállást képviselte.

Mózes sorsa mégsem lesz tragédiává. Hiszen megoldotta nagy történelmi feladatát:

A sors rabszolga-népet biza rám.
Keresztül kelle száz vészen vezetnem.
Keresztül a tűz s vér keresztelésén,
Hogy szolgálása bünjegyét lemossa.
Csak zúgolódás s átok volt jutalmam;
És mégis hálát mondok istenemnek,
Mert e dicső napot meg hagyta érnem.
Melyben kifárad a sors üldözése,
S csak győzelem vár a javult utódra. (806.)

A dráma Mózes megdicsőülésével végződik:

Ki van törülve minden kinos év
Mely áll Egyiptom s Kánahán között.
E két napot oly könnyű összekötni,
Mint hogyha egy éj volna csak közöttük,
És minden baj, csak ez egy éjnek álma. (814.)

Végül Józsué szava a nép ragyogó jövőjének képét veti előre:

Mózes meghalt. Le térdre, nemzetem!
Prófétád sirba szállott, és vele
A kétes küzdés fájdalmas kora. —
De oh ne hidd, hogy meddő volt azért
E gyász kor. Nem, nem, az szülé ez újat,
Melynek csak kinja volt övé, — virága
Miénk lesz, hogyha az új nemzedék —
Bátran s győzelmi hittel lép belé. — (815.)

A mű tehát az optimizmus hangjaival zárul. Mózes betöltötte hivatását, a szolganépből sikerült neki a szabad emberek új nemzedékét kinevelnie, mely már méltó Kánaán birtokára. Madách Mózesben is egy titáni „nagy embert“ ábrázolt, mint a többi művében, de a nagyember és a tömeg ellentéte nem marad megoldatlan, a tömeg a végén méltóvá válik a felemelkedésre, méltóvá a szabadságra. Mégis némely sorban még kísért a titán és a törpe tömeg ellentéte:

A nép csak dőre eszköz,
Egyes nagyok kezébe, akik a
Világtörténelmet vérével írják. (III. felv. 767.)

Am ezt az aranyborjú imádásakor mondja Mózes, mikor Abirám könyörög neki, hogy szüntesse meg a népen a kegyetlen büntetést, így a harag túlzásának is tekinthető.

Már szó volt róla, hogy egyes kritikusok Mózes személyét megkísérelték a 19. század valamelyik vezető magyar politikusához kapcsolni. E párhuzamok közt Riedl Frigyesé a leginkább valószínű: „Nem gondolt-e Madách

Kossuthra, midőn Mózesről írt? — veti fel Riedl a kérdést.¹³ Nagyon valószínű, azonban konkrét azonosításhoz Mózes egyéniségében és sorsában nem találunk kulesot. A Mózes dráma költői megelevenítése az adott történelmi pillanatban nagyon is időszerű eszmei tartalomnak: a nép minden megalkuvás és ingadozás nélkül ragaszkodjék a szabadságát jelentő törvényekhez. Abirám és Dátán árulásai és végső büntetésük intő példa: óvás az oppor-tunizmus mindenféle megnyilatkozása ellen.

A Mózes dráma így egyike azoknak a költői megnyilatkozásoknak, melyek, mint Arany király-balladái, Tompa allegóriái, képes formában fejez-ték ki a magyar költők tiltakozását a nemzeti függetlenség eltiprása ellen és ellenállásra buzdították a magyar népet. Ezenfelül a Mózes dráma olyan éles bírálata az egyre inkább meg-megnyilatkozó alkudozó törekvéseknek, amilyen éles költői támadást a magyar szabadság és függetlenség ügyének elalkudói Petőfi óta nem kaptak.

Madách a Mózes-drámát bizakodó hangon fejezte be. Az 1861-es ország-gyűlés, ha a felirati párt került is benne többségbe, alapjában véve kitarzott a 48-as alap mellett. Sőt az uralkodói visszautasítás, amennyiben a határozat-pártiakat igazolta, pillanatnyilag a benső ellenállás erejét növelte meg, bár utána rövidesen egyre erősebb lett a megalkuvásra való hajlandóság. Madách az alkudozás szellemének további megnyilatkozásait, így a húsvéti cikket sem érte már meg. A Mózes-dráma a maga egészében optimista be-fejezésével a magyar középbirtokos nemesség egyik utolsó haladó és követ-kezetesen függetlenségi tagjának az óvása a középnemességben egyre erősödő megalkuvó hangulat ellen, de ezt Madách akkor még leküzdhetőnek érezte s még akkor érezhette is, s így a dráma befejezése optimisztikus.

A középnemesi látás korlátozottságai viszont a Mózes-drámában is meg-nyilatkoznak. Madách Kánaánja nem a Petőfi által megénekelte Kánaán. Madáchnál a sokszor leírt szabadság szó tartalma csak a nemzeti független-séget és a jogegyenlőséget jelenti. A dráma osztálytartalma tehát alapjában véve középnemesi, noha Madách a költői ábrázolás erejével minduntalan kitör az osztálykorlátokból. A szolgaságból a szabadságra való átnevelődés éles bemutatása, a rabszolgaállapot erős színekkel megfestett, néha megrázó rajza, s ennek befolyása az emberek lelkére — már a dolgozó nép sorsára vonatkozó problémákat vetnek fel. Persze ezek a kérdések a nemzeti függet-lenség szempontjából kerülnek előtérbe, Madách a haladó középnemesi gondolkodás talaján áll, de ezen a talajon 1861-ben, — lehetett még, talán utol-jára — bátor, optimista feleletet adni, és Madách drámájában ilyen feleletet adott.

Madách jellegzetes nő-ábrázolása is megjelenik a műben. A nő miat hű feleség és jó anya (Cippora) vagy mint könnyű, hiú és megbízhatatlan teremtés (Amra) mindenképpen akadályozza — Madách ábrázolásában — a nagy hivatást betöltő férfit sorsszabta útján. A férfi nagysága ott kezdődik, amikor legyőzi önmagában a szerelem, a nő hatását (Mózes, Józsué). Érdekes azonban a Mózes-drámában egy harmadik női típus megjelenése, ez a próféta-asszony: Mária, aki küzdőtársa Mózesnek, de — ugyancsak a jellegzetes Madách-felfogás szerint — élete boldogságával fizetett meg ezért a külön-leges szerepéért.

Még egy negatívumra kell kitérnünk a Mózes-drámával kapcsolatban. Mózes végső rendelkezésében azt mondja Józsuének:

Maroknyi nép vagyunk, fiam! Körülünk
Tengernyi az ellenség. Gyűlölet
Tarthatja csak fenn népét Izraelnek,
Szeretet csufosan olvasztaná el.

(808.)

¹³ Madách, Magyar irodalmi ritkaságok. 26., 110. l. Riedl hozzáteszi: „Ezzel nem azt mondjuk, hogy benne Kossuthot jellemezte, hiszen egészen más Kossuth és más Madách Mózesé, csak azt a kérdést vetjük fel, hogy nem gondolt-e Kossuthra.”

Ez a nyilatkozat már a magyar „egyedül vagyunk“ gondolkodást idézi, az imperializmus korában vallott „tragikus magyar“ elméletet.

Tudjuk, hogy Madách, minden haladó nyilatkozata ellenére, messze maradt a Duna-szövetség tervét hirdető Kossuthtól. *A nemzetiségek ügyében* készült, de el nem mondott beszéde tartalmazza minden korlátozottságát a nemesi liberalizmusnak a nemzetiségi kérdésben. A „föderált Hunnia“¹⁴ gondolatát élesen elveti és látszik, hogy a fejlődés irányát nem ismerte fel a nemzetiségi kérdésben. Igaz, hogy a szabadságharc tapasztalatai arra vezethették, hogy a nemzetiségi kérdés felvetése az osztrák ház részéről történt és így persze „sohasem történt az a szabadság érdekében, de mindig a reakcióéban“.¹⁵ Am ez a kijelentés is csak azt mutatja, hogy Madách nem értette meg a nemzetiségi kérdés igazi jelentését, vagy pontosabban saját nemesi korlátozottsága nem engedte, hogy igazán megértse. Ilyen bizonytalanságra vall a Mózes-dráma fenti pesszimista ízű nyilatkozata is.

Négs is a Mózes-dráma végső fokon eszmei tekintetben előremutató, optimista alkotás.

Ezzel függ össze műfajának kérdése.

Tudjuk, hogy Madách a Mózes-drámát az Akadémia tragédia-pályázatára küldte be 1861. december 23-án Pestre. A kéziratot Nagy Istvánnak küldte el levél kíséretében. Ebben kéri barátját, hogy a Mózes-drámát, — amennyiben megfelelőnek találja — adja be a Karácsonyi-jutalomra. E kísérőlevélből az is kitűnik — az „elfogultság mámora“ szerény célzából, hogy Madách nagyra értékelte ezt az alkotását is, de azt is érezte, hogy „a mű másforma, mint rendesen színműveink“.¹⁶ Valóban a bírálóbizottság tagjai: Arany János, Bérczy Károly, Jókai Mór, Kemény Zsigmond és Pompéry János ezzel a „másformasággal“ okolták meg, hogy miért nem Madách művét tüntették ki a jutalommal, a mű „sokoldalú jelessége“ ellenére: a pályázat tragédiára volt kitűzve, a Mózes pedig dramatizált eposz. A bírálók a művet Schiller Orleánsi szűzével vetették össze részletesen, mely hasonló eposzi küldetésű hős sorsát önti drámai formába. A Mózes magyar vonatkozásairól nem tettek említést, az adott időpontban nem is tehettek. Így a Madách-irodalomban a Mózes-probléma központi kérdése a műfaj kérdése lett. Alkalmaz-e a Mózes-tárgy tragikus feldolgozásra, követ-e el, és követhet-e el Mózes tragikus bűnt és éri-e őt tragikus bűnhődés? — Ezeket a kérdéseket törekedtek megvilágítani a kritikusok. Minthogy pedig Madách műve nem tragédia, és Mózes valóban nem kerül olyan belső ellentmondásba, melyet tragikai bűnnek szoktak nevezni, ezzel már ítéletet is alkottak a drámáról: a mű részleteiben értékes, egészében azonban elhibázott alkotás: nem dráma, hanem dramatizált eposz.

Ezzel szemben talán megkockáztathatjuk az ellenkező állítást, a mű a maga egészében nagy alkotás, hibái inkább a részletekben nyilatkoznak meg. Mint láttuk a Mózes Madách egy előremutató, progresszív korszakának a terméke, olyan korszaké (1860—1861), amikor Madách függetlenségi vágya egybeesett a közhangulattal. Madách saját politikai harca a függetlenségért egyidejű volt osztályának utolsó komoly, függetlenségi fellobbanásával, de már jelentkező megalkuvó tendenciájával is, azonban a két erő közül a mű megírása pillanatában a függetlenség akarása volt még az erősebb. Ennek megfelelően Madách művében is erős küzdelmet ábrázol, mégpedig egy népen belül súlyos belső küzdelmet, s ez pedig drámai tárgy. De a küzdelem Madáchnál nem lesz tragikus, mert a győzelemmel végződik: Izrael népe érdemessé nevelődik a szabadságra és így eljut a Kánaánba, Mózes pedig halálában megdicsőül. A mű tehát nem is lehetett tragédia, hanem színmű lett: egy benső drámai küzdelem megelevenítése, előremutató, biztató, győzelmes befejezéssel. Ez a műfaji különbség teljesen az adott viszonyokból reálisan

¹⁴ II. 702.

¹⁵ II. 700.

¹⁶ II. 931.

fakad, az író és társadalma viszonyából, és így a műfaji „különbözőség” semmiképpen nem esztétikai hibája a műnek. A hibák inkább a részletekben vannak, a megokolás nem mindig teljes, az aranyborjú imádása nincs eléggé indokolva, utána Mózes büntetése nem eléggé következetes, egyfelől kegyetlen (a nép, főleg a gyermekek iránt), másfelől elnéző (Abirám és Dátán irányában). A csodás elem is többször szerepel, mint amennyiszer a bibliai tárgy ezt feltétlenül megkívánja: sokkal emberibb volna, ha Abirámot és Dátánt megalkuvásuk reális következményei sújtanák is.

A mű nyelvéről már megállapította az irodalmi kritika, hogy nagyon erőteljes, nagyon költői. A közkeletű felfogás szerint Madáchnak nagyon jól tett Arany kritikája *Az ember tragédiájának* nehezkesebb vagy laposabb sorairól. Ehhez még hozzátehetjük, hogy a főok itt is abban keresendő, hogy a Mózes-tárgy nagyon szoros kapcsolatban van Madách saját politikai harcával, és a függetlenségért vívott politikai küzdelem pátoszai (1861. március 12-éhez hasonló jelenetek) szólnak meg a dráma szereplőinek ajkán. A drámában foglalt küzdelemnek a valóságos politikai harcra való alapulása lendíti előre a költői dikciót: mikor Mózes a fáraó ellen szólal fel, vagy a megalkuvókat ostromozza, maga Madách, az 1861-es küzdelmek cselekvő részese beszél az ajkán. Ez magyarázza a meglévő stílusbeli egyenetlenségek mellett a különlegesen szép, lendületes részek gyakoriságát.

Madách *Mózesében* a kor íróinak témáját, a nemzeti ellenállást írta meg. A mű érdeme, hogy nemcsak buzdít, hanem a benső ellentétet, a hajthatatlan negyvennyolcasság és a kiegyezésre hajlamos opportunus irány küzdelmét is tükrözteti benne a haladóbb irány szempontjából irányzatosan. A függetlenségi kérdésben határozottan progresszív elveket vall, bizonyos tekintetben eszmeileg határozottabb, mint a kor költői, ha művészileg alattuk marad is (Arany, Tompa).

RUBINYI MÓZES:

MIKSZÁTH MŰVEIHEZ

1906. január elsején Mikszáth Kálmán szerződést kötött kiadójaival, az akkori Révai Testvérek Rt.-gal. Ebben a szerződésben a nagy író örökáron 6000 (hatezer) koronáért eladta mindama műveit, amelyek napilapokban, folyóiratokban megjelentek, de kötetibe az író fel nem vette őket. A szerződés hiteles szövege a következő:

„Alulírott eladom a Révai Testvérek Részvénytársaságnak mindazon lapoknak kiaknázási jogát kézirataim tekintetében, amelyekbe életemen át egészen 1906-ig dolgoztam. Ezek között a legnevezetesebbek a Szegedi Napló 1880-ig, aztán a Pesti Hírlap, Országos Hírlap, az Újság és a Vasárnapi Újság, különösen a Képes Heti Krónika vagy bármely lap és folyóirat ezen időközön belül t. i. a mai napig. Köteleimbe, kivált az első időkben, csak felületesen válogattam be egyetmást, holmi apróságfélleket, melyek azokba beillettek s melyekből sok értékes maradt, amit sajnálnék, ha elveszne s ami írói egyéniségem kiegészítéséhez tartozik, sok ilyet elhagytam, némelyeket kerestem és még nem találtam; úgyszintén temérdek értékes apróság szedhető össze a Pesti Hírlap kötetekre terjedő „Tisztelt Házból” c. rovatából, melyekből csak egy kis ízelítőt adtam ki; elnöki beszédeim, tószjtjaim, országgyűlési apróságok, mindenféle formájú nyilatkozatok, nekrológok, vídám könyvismertetések, színbírálatok egész raja (Szegedi Napló), melyeknek egy részét érdemes megmenteni, s melyek nézetem szerint, mint ahogy akkor, amikor megjelentek, kedvenc csemegéje voltak a közönségnek, most is és később még inkább,